

O‘TKIR HOSHIMOVNING “DUNYONING ISHLARI” ASARIDA QO‘LLANGAN TOPONIMLARNING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI

Shahnoza Xo‘janiyazova Satimbayeva¹, Qudratova Iroda Zokir qizi²

¹Toshkent amaliy fanlar universiteti dotsenti, (PhD). Toshkent amaliy fanlar universiteti, Gavhar ko‘chasi 1-uy, Tashkent 100149, O‘zbekiston

²Toshkent amaliy fanlar universiteti 4-bosqich talabasi. Toshkent amaliy fanlar universiteti, Gavhar ko‘chasi 1-uy, Tashkent 100149, O‘zbekiston

¹e-mail: shahnozaxon@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” asarida qo‘llangan toponimlarning leksik-semantik xususiyatlari ochib berilgan. Shuningdek, mazkur toponimlarning kelib chiqish tarixi, ya’ni etimologiyasi aniqlandi. Tadqiqot jarayonida toponimlarning badiiy matn kontekstidagi o‘rni va muallif g‘oyasini ifodalashdagi roli ilmiy-nazariy jihatdan asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: toponim, semantika, sinxron, diaxron Chirchiq, Qa’ni, Toshkent.

1. KIRISH

Geografik nomlar ma’lum tarixiy davrda yuzaga keladi, tarixiy voqealarning xronologik guvohi hisoblanadi. Toponimlar vaqt davomida shakli va mazmuni bo‘yicha o‘zgarib boradi, aniq tarixiy voqealarga bog‘liq ravishda hududiy tarqaladi. Har bir tarixiy davr o‘zining ma’lum geografik nomlar qatlamini yuzaga keltiradi. Bu jihatlari bilan toponimika tarix fani bilan uzviy aloqada rivojlanib boradi. Har qanday tilning lug‘aviy boyligi uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonining mahsuli hisoblanadi. Til tizimida muayyan so‘zning vujudga kelishi bilan bir qatorda uning fonetik, morfologik va semantik tuzilishi ham izchil ravishda o‘zgarib, takomillashib va barqarorlashib boradi. Tarixiy-lisoniy rivojlanish jarayonida ayrim so‘zlar tub so‘z holatini saqlab qolgan bo‘lsa, dastlab yasama bo‘lgan ayrim birliklar hozirgi til holatida tub so‘z sifatida idrok etiladi. Shuningdek, tub so‘zlar negizida yangi yasama so‘zlarning hosil bo‘lishi, ba’zi qo‘shma so‘zlarning vaqt o‘tishi bilan sodda so‘z shakliga o‘tishi, ayrim birikma tipidagi birliklarning esa qo‘shma so‘z sifatida shakllanishi til taraqqiyotining muhim qonuniyatlaridan biridir. Mazkur hodisalar tilning tarixiy rivoji davomida yuz bergan strukturaviy va semantik o‘zgarishlar bilan bevosita bog‘liqdir.

1.2 Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Zamon rivojlanishi natijasida joylarning soni va nomi o‘zgarib borishi mumkin. Atrofdagi geografik nomlar insoniyat taraqqiyoti bilan bog‘liq o‘zgarib turuvchi obyektlar hisoblanadi. Joy tushunchasi, bu – yer yuzasida joylashgan barcha obyektlar va bu obyektlar o‘z ustida joylashtirgan relefni o‘zida mujassam etgan yer yuzasining kichik bir qismidir [Navro‘zov, 2015]. Toponimlar bo‘yicha bir qancha tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Chunonchi, Z.Do‘simov, S.Qorayev, A.Nizomov, B.Bafoyev Navoiy asarlarida 295ta, Sh.Yoqubov 359 ta, Sh. Xo‘janiyazova “Alisher Navoiyning manoqib asarlari leksika”sida 40 ta toponim bo‘lib, jumladan 29ta (16%) XMda, 6 (15%) tasi HSHAda, 5tasi (13%) HPMda borligini aniqlashgan.

2. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Toponimlar uzoq davrning mahsuli bo‘li, til tarixi va tarixiy dialektalogiya hamda tarix, etnografiya, geografiya kabi qator fanlar uchun boy material beradi. Chunki toponimlar ma’lum tarixiy davr, ijtimoiy muhit va siyosiy tuzumning mahsulidir. Ular ma’lum rayondagi aholining dunyoqarashi va shu muhitga munosabatini aks ettiradi. Shu sababli geografik nomlarni ilmiy jihatdan o‘rganish o‘sha joyda yashovchi xalqning tarixi, turmushi, tili haqida muhim va qimmatli ma’lumotlar berishi mumkin [Do‘simov, 1985].

3. TAHLIL VA NATIJALARI

Toponim soʻzi (yunoncha topos – joy, makon, onima – nom, ism) – har qanday geografik obyektning atoqli oti, nomi, jumladan, gidronim, oykonim, oronim, urbanonim, agroonim va boshqalardan tarkib topadi [Ahmadaliyev, 2018]. Toponimlarni oʻrganish til tarixi uchun katta ahamiyatga ega. Koʻpgina joy nomlari juda qadimiylidir [Qorayev, 2006]. Badiiy asarda toponimlar-voqealar qayerda kechayotganini koʻrsatish bilan birga, matnga hayotiylik va ishonarlilik bagʻishlaydi. Shuningdek, joy nomlari koʻpincha obrazlarning xotiralari, kechinmalari yoki muayyan davrning ruhiy muhitini ifodalashga muhim vosita boʻlib xizmat qiladi.

XX asr oʻzbek adabiyotining yirik namoyandalardan biri boʻlgan Oʻtkir Hoshimovning ijodi badiiy adabiyotda oʻziga xos ahamiyatga ega. Adibning “Dunyoning ishlari” asari esa nafaqat oʻzbek nasrida, balki xalq maʼnaviy hayotida chuqur iz qoldirgan badiiy hodisa sifatida eʼtirof etiladi. Ushbu asarda inson taqdiri, urush yillari mashaqqati hayoti aks etgan. Toponimlar aniq geografik obyektlarning nomlari badiiy matnning semantik qatlamida alohida oʻrin tutadi. Mazkur asarda toponimlar yaʼni joy nomlari talaygina: *Chirchiq, Qaʼni, Toshkent, Moskva va h.k.*

“Gurillagan, burqiragan, tezkor” maʼnosidagi **Chirchiq** toponimi Sirdaryoning oʻng irmogʻida joylashgan. Daryo qadimda Parak yoki Obi Parak deb atalgan. Park soʻgʻd tilida “shahar atrofidagi devor, toʻsiq, gʻov yoki qoʻrgʻon, qaʼlʼa” kabi maʼnolarida ishlatilgan. Keyinchalik Chirchiq nomini turkiy xalqlar bergan (JNQIL, 146). S.Qorayevning taʼkidlashicha, **Chirchiq** gidronimi dastlab Temur tarixida tilga olingan. Bobur bu daryoni Chir suyi degan. Mugʻ togʻidan topilgan sugʻd hujjatlarida (VIII asr) Shosh shahridan janubdagi hududlar haqidagi axborotlarda Chirchiq degan nom tilga olingan. “Dunyoning ishlari” asarida quyidagicha: *Tushundim, Xoʻjani gapirishyapti. Dadasi urushda yurganda oyisi boshqa odam bilan Chirchiq degan joyga qochib ketgan ekan... (177).*

Toshkent Chirchiq daryosining sohilida joylashgan qadimiy shaharlardan biri boʻlib, ikki ming yil oldin vujudga kelgan. Toshkent shahri Oʻrta Osiyoning janubiy darvozasi hisoblangan. Toshkent shahri V-VIII asrlarda Shoshkent, Binkent, Shosh, Choch, deb nomlangan. Shuningdek, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy oʻzgarishlar oʻz taʼsirini koʻrsatgan. Shuning uchun Toshkent shahri tarixiy toponimiyasini ilmiy oʻrganish ancha ilgari boshlangan va yuz yildan ortiq davrni oʻz ichiga oladi [Xudoyqulova, 2004]. Oʻrta Osiyoning yirik iqtisodiy va madaniy markazlaridan biri boʻlgan **Toshkent** eng qadimiy shaharlardan biridir. Arxeologik tekshirishlarning xulosalariga koʻra, bu erda bir necha ming yil ilgari qishloq boʻlgan. Toponim yozma manbalarda bir necha variantda uchraydi. Arablar Shosh, soʻgʻdlar Choch va Joj shakllarida qoʻllagan. Toponimning eng koʻp tarqalgan etimologiyasi Toshkent – “tosh qalʼa, tosh shahri”dir (JNQIL, 132). Abu Rayhon Beruniy shunday yozadi: “Binkent–Shosh shaharlaridan, turkiycha Toshkent. Bu yunonlarning Burj ul-xijora qalʼalasi. Toshkent – “Tosh qaʼla” demakdir. Maxmud Koshgʻariy “Devonu lugʻotit turk” asarida “toshdan qurilgan shahar” (I, 414) deb izohlaydi. Kent komponenti haqida hech qanday bahs yoʻq, lekin tosh komponenti haqida turlicha qarashlar mavjud [Mirtojiyev, 1981]. M.Vahobovning taʼkidlashicha, Toshkent savdo punkti sifatida rivoj topgan. Yaʼni karvonlar oʻtadigan yoʻllarning tutashdigan joyida bir necha karvon saroylari bunyod etilgan. Qoʻnib oʻtuvchilarni turli narsalar bilan taʼminlash uchun saroy atrofida xonadonlar paydo boʻlgan. Vaqt oʻtib bu xonadonlar koʻpayib borgan. Ular oʻzaro tutashib kentni tarkib qilgan. Kentning nomi esa uning mana shu tarkib topish jarayoni bilan bogʻliq holatda yaralgan boʻlishi kerak. Demak, dastlab **Choch** (sochilgan, yoyilgan, tarqoq) deb atalgan [Vaxobov, 1958]. Keyinchalik qozoq va qipchoqlar tomonidan Shosh variantiga oʻzgartirib yuborilgan. Yaʼni **Choch>Shosh**. Chunki ular soʻz boshidagi *ch* tovushini *sh* tovushiga almashtirib yuboradilar. Masalan, **Chimkent>Shimkent, Chirchiq>Shirshiq, choy>shay** va hokazo [Mirtojiyev, 1981]. Asar matnida quyidagicha:

- Oyi, – deymen sekin.
- **Toshkentda yuz qavatli uy bormi? (16).**

Qangli (Qangni, Qaʼni) – oʻzbek, qozoq, qirgʻiz, qoraqalpoq va boshqa turkiy xalqlar tarkibiga kirgan qabilalar. Qaʼnilar tarixiy manbalarda *qanguy, qangar* shaklida tilga olingan. VII-VIII asrlarda qaʼnilarning asosiy qismi Sirdaryoning oʻrta oqimlarida yashab, keyinchalik Xorazmga, Zarafshon,

Farg‘ona vodiysiga, Toshkent vohasiga kelib o‘rnasha boshlagan. Jizzax, Chimboy, G‘allaorol, Nurota, Xatirchi, Yangiyo‘l va boshqa bir qancha tumanlarda Qa’ni qishloqlari qayd etilgan.

“Devonu lug‘otit-turk” asarida *Qa’ni* so‘zi “aravali”(qanqli) deb izohlangan. [Qorayev, 2006]. Asarda quyidagicha:

- *Mayli, sizlar ham so‘rang, surishtiring, – dedi pakana xotin choy ho‘plab.*
- *Qa’nida turamiz. Shundoq guzar oldidagi qo‘shqavat darvoza (50).*

5. XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, O‘tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” asari bolalik xotiralari, oila va mahalla hayoti bilan bog‘liq holda yozilgani sababli undagi joy nomlari alohida ahamiyat kasb etadi. Muallif Toshkentning turli hududlarini, mahalla va ko‘cha nomlarini tilga olish orqali o‘sha davrdagi hayot tarzi, oddiy odamlar dunyoqarashi va milliy muhitni yanada tabiiyroq ko‘rsatadi. Shuning uchun toponimlar asarda faqat geografik ko‘rsatkich emas, balki badiiy mazmunni boyituvchi element sifatida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ахмадалиев Ю.И. Топонимика ва географик терминшунослик. – Фарғона. 2018. – Б. 10.
2. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 42;
3. Вахобов М. Тошкент уч ревалюция даврида. – Тошкент. 1958. –Б. 7.
4. Дўсимов З. Хоразим топонимлари. –Тошкент, Фан. 1985. –Б. 7.
5. Дўсимов З. Х.Эгамов. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. Ўқитувчи, – Тошкент. 1977.
6. Ёқубов Ш. Навоий асарлари ономастикаси. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1994. – Б.10.
7. Миртожиев М. “Тошкент” сўзининг маъноси // Шарқ юлдузи. – Тошкент. 1981. № 2. – Б. 235.
8. Наврўзов Р.М. Ҳарбий топография. – Тошкент. 2015. – Б. 4.
9. Низомов А., Рахимова Г., Расулова Н. Томонимика. Ўқув қўлланма. – – Тошкент: Sharq, 2013.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-V. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008. Т. I. 2006. – 679 б.; Т. II. 2006. – 671 б.; Т. III. 2007. – 687 б.; Т. IV. 2008. – 608 б.; Т. V. 2008. – 591 б.
11. Қораев С. Топонимика. Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти. –Тошкент. 2006.
12. Xudayqulova N. Toponimikaning mohiyati va terminologik tushunchalar xususida. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Scientific Journal Impact Factor. November 2022. –P. 1004.
13. Xo‘janiyazova Sh. Alisher Navoiyning manoqib asarlari leksikasi. Filol. fan. bo‘yicha falsafa dok (PhD). diss... – Toshkent. 2022. – B. 90.
14. Хошимов Ў. Дунёнинг ишлари. –Тошкент, F. Фулом. 2016. –340 б.

SHARTLI QISQARTMALAR:

DLT – Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. Toshkent,1960.

JNQIL – Joy nomlarining qisqacha izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1977.

XM – Alisher Navoiy XX jildlik, V jild. Xamsat ul-mutahayyirin. – Toshkent: G‘. G‘ulom, 2013.

NSHA – Alishrr Navoiy XX jildlik, X jild. Holoti Pahlavon Muhammad. – Toshkent: G‘. G‘ulom, 2013.

HPM – Alishrr Navoiy XX jildlik, X jild. Holoti Sayyid Hasan Ardasher. – Toshkent: G‘. G‘ulom, 2013.

O‘TIL – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-V. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008. Т. I. 2006. – 679 б.; Т. II. 2006. – 671 б.; Т. III. 2007. – 687 б.; Т. IV. 2008. – 608 б.; Т. V. 2008. – 591 б.